

Urszula Kozłowska

Uniwersytet Szczeciński, Instytut Socjologii,
Pracownia Socjologii Zdrowia i Zachowań Prozdrowotnych
ORCID 0000-0001-5444-5847

Tomasz Sikorski

Uniwersytet Szczeciński, Instytut Historyczny,
Zespół Badawczy Biografistyki Historycznej
ORCID 0000-0002-3090-0793

Badania Włodzimierza Kulczyckiego nad chorobami koni tramwajowych we Lwowie w latach 1891–1905

Volodymyr Kulchytsky's Studies on Tramway Horse Diseases in Lviv in 1891–1905

Volodymyr Kulchytsky (Włodzimierz Kulczycki, 1852–1936) was a veterinarian, zoologist, prominent mammal anatomist, professor, pro-rector and rector of the Academy of Veterinary Medicine in Lviv. From 1882 to 1934 he worked at the Lviv Academy of Veterinary Medicine, first as an assistant, then as a lecturer, and from 1906 as a professor, head of the Department of Descriptive Anatomy, Topography, Histology and Embryology (later, after changes, the Department of Comparative Anatomy). He also worked as a veterinarian at the Lviv Horse Tram Society, as a city veterinarian and as a veterinarian for controlling cattle and meat on the Lviv railroads. Kulchytsky's scientific output comprises about 60 publications (brief research papers, studies and scientific articles, discussions, reviews, etc.) on topics ranging from zoology, mammal anatomy, and parasites of oriental carpets. A completely unknown part of Kulchytsky's scientific biography was the hippiatric research conducted on the morbidity of locomotive transport animals. The statistics he compiled included, first and foremost, a list of diseases of tramway horses, taking into account pathological conditions directly related to the type of work performed. The documentation makes it possible to indicate the relationship between the work performed (norms and dimension of work), the city's topography, the construction of the tramway infrastructure, and the morbidity of streetcar horses.

Słowa kluczowe: Włodzimierz Kulczycki, weterynaria, hipiatria, choroby koni tramwajowych

Keywords: Volodymyr Kulchytsky, veterinary medicine, hippiatry, tramway horse diseases

Wprowadzenie

W dostępnej literaturze przedmiotu niewiele jest prac zawierających informacje o biografii, w tym o dokonaniach naukowych Włodzimierza Kulczyckiego – lekarza weterynarii, zoologa, anatoma zwierząt, profesora Akademii Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie, w latach 1917–1919 rektora tejże uczelni, uhonorowanego w 1934 r. doktoratem *honoris causa*. Bez wątpienia stan badań w tej materii jest daleko niewystarczający¹. Stąd konieczne i celowe wydaje się syntetyczne przedstawienie biografii naukowej Kulczyckiego, z uwzględnieniem jego dokonań na różnych polach eksploracji, od weterynarii, zoologii, anatomii ssaków, parazytologii po kobierstwo wschodnie. Niemal zupełnie zapomnianym fragmentem w biografii naukowej i praktyce weterynaryjnej Kulczyckiego była jego praca w charakterze lekarza medycyny weterynaryjnej w lwowskim Towarzystwie Tramwajowym (w latach 1890–1905). Autorzy biogramów poświęconych postaci Kulczyckiego jedynie o tym zdawkowo wzmiankują, pomijając zupełnie prowadzone przez niego badania hipiatryczne nad zachorowalnością zwierząt lokomocyjnych – transportowych².

Problem zdrowia koni pociągowych nie znalazł zresztą jak dotąd szerszego odzwierciedlenia w historiografii. Poza badaniami przeprowadzonymi przez Kulczyckiego nie dysponujemy ogłoszonymi drukiem analizami i statystykami z innych zakładów, towarzystw tramwajowych bądź uczelni weterynaryjnych. Wydaje się, że takie statystyczne wykazy, co zresztą przyznawał sam Kulczycki, miałyby istotne znaczenie dla nauki

gdyby można zebrać większy materiał w tym względzie z innych miast, w których znajdują się instytucje utrzymujące większość koni i gdyby można zebrać wykaz chorób koni wojskowych stacjonujących po miastach dużych, jako też po wsiach, to można by dojść do ciekawych i ważnych rezultatów i wniosków pod względem statystyki chorób koni³.

Sporządzona przez Kulczyckiego dokumentacja statystyczna obrazuje jedynie sytuację chorobową (stan zdrowotności) wśród koni tramwajowych we Lwowie, niemniej pozwala również wskazać na kilka zależności.

Po pierwsze, daje możliwość uchwycenia korelacji między wykonywaną przez zwierzęta lokomocyjne (w tym przypadku konie tramwajowe) pracą (warunki i specyfika) a za-

- 1 Postać i dokonania Kulczyckiego nie doczekały się jak dotąd szerszego omówienia w literaturze przedmiotu, nie licząc krótkich biogramów zamieszczonych w wydawnictwach słownikowych, wśród których na uwagę zasługują: Z. Kosiek, *Kulczycki Włodzimierz – Sas (1862–1936)*, PSB t. 16, s. 136–137; K. Millak, *Słownik polskich lekarzy weterynaryjnych biograficzno-bibliograficzny 1394–1918*, Lublin, Warszawa 1960–1963, s.v. Kulczycki-Sas Włodzimierz (1862–1936). Niektórzy badacze szkolnictwa wyższego, w przeważającej mierze historycy nauki, o interesującej nas postaci wspominali zrzeczaj jednak na marginesie szerszych rozważań. Zob. np. S.T. Sroka, *Nauki weterynaryjne we Lwowie do roku 1945*, Rzeszów 1999; W. Chrzanowska, *Osiągnięcia i działalność naukowa Polskiej Uczelni Weterynaryjnej we Lwowie 1881–1939*, Wrocław 2002 (Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu Nr 434. Rozprawy 186); *Historia weterynarii i deontologia*, red. M. Janeczek, A. Chrząszcz, T. Ozóg, N. Pospieszny, Warszawa 2012.
- 2 Wyjątek stanowi artykuł Z. Wróblewskiego, A. Gamoty, *Lwowski koń tramwajowy jako pacjent*, [w:] *Dawna medycyna i weterynaria. Pacjent*, red. M.Z. Felsmann, J. Szarek, M. Felsmann, Chełmno 2011, s. 367–376. Mamy tutaj jednak do czynienia z bardzo ogólną analizą badań Kulczyckiego, co zresztą przyznają sami autorzy (s. 375). Z racji podejścia *stricte* medycznego (weterynaryjnego) interesowały ich bowiem niemal wyłącznie rodzaje chorób, na które zapadały zwierzęta (z zawężeniem chronologii do lat 1903–1905). Poza tym nie ustrzegli się omyłek o charakterze faktograficznym, zwłaszcza w odniesieniu do biografii Kulczyckiego.
- 3 W. Kulczycki, *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za czas od 1 lipca 1891 r. do 1 stycznia 1892 r.*, „Przegląd Weterynarski” 1892, nr 11, s. 269.

chorowalnością na schorzenia leczone chirurgicznie i choroby wewnętrzne. Po drugie, pozwala odpowiedzieć na pytanie, czy normy i wymiar pracy wpływały na zachorowalność i śmiertelność zwierząt? Po trzecie, ukazuje zależność między „topografią” miasta (np. rozmieszczenie ulic, linii tramwajowych etc.), konstrukcją infrastruktury tramwajowej (np. budowa szyn, wozu tramwajowego etc.), warunkami atmosferycznymi a zachorowalnością zwierząt lokomocyjnych.

Włodzimierz Kulczycki (1862–1936) – zarys biografii naukowej

Włodzimierz Kulczycki urodził się 27 marca 1862 r. w Przemyślu, w greckokatolickiej rodzinie Władysława i Aleksandry z Jamińskich. W 1891 r. ukończył C.K. Wyższe Gimnazjum w Kołomyi, składając egzamin dojrzałości, a następnie rozpoczął niespełna jednoroczną służbę wojskową w armii austriackiej⁴. W 1882 r. podjął studia na uniwersytecie w Wiedniu z zakresu filozofii (z uwzględnieniem zoologii). Po ukończeniu pierwszego roku przeniósł się na Uniwersytet Lwowski (C.K. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I), gdzie kontynuował studia przyrodnicze (1883–1885), uczęszczając na wykłady swoich późniejszych mentorów – prof. Benedykta Dybowskiego i prof. Henryka Kadyiego. W latach 1883–1885 pełnił obowiązki elawa (p.o. asystent) w Katedrze Zoologii kierowanej przez Dybowskiego, zajmując się badaniami i inwentaryzacją zbiorów przywiezionych przez tego badacza ze wschodniej Syberii i Kamczatki⁵. Następnie Kulczycki podjął współpracę z Kadyim (od 9 kwietnia 1894 r. dyrektor Katedry Anatomii Opisowej/Prawidłowej, od 1895 r. tymczasowo kierował Katedrą Histologii i Embriologii, a od roku akademickiego 1895/1896 Zakładem Histologiczno–Embriologicznym), który zatrudnił go w pracowni zoologicznej, którą kierował⁶. Na niwie popularnonaukowej Kulczycki zadebiutował w 1884 r. krótkim szkicem poświęconym darwinowskiemu ewolucjonizmowi, zamieszczonym na łamach „Kuriera Lwowskiego”⁷. Rok później ogłosił w lwowskim „Kosmosie” dwie pierwsze prace z zakresu systematyki zoologicznej⁸. Prowadził równocześnie badania etnograficzne i krajoznawcze. Interesowała go indianistyka, fizjografia, demografia, hydrologia, klimatologia, fauna i flora Afganistanu i Turkmenistanu⁹.

Bezpośrednio po uzyskaniu absolutorium na Uniwersytecie Lwowskim w 1885 r. Kulczycki rozpoczął studia weterynaryjne w lwowskiej Cesarsko-Królewskiej Szkole Weterynarii i Szkole Kucia Koni (Cesarsko-Królewska Szkoła Weterynarii i Szkoła Kucia Koni

4 *Egzamin dojrzałości w Kołomyi*, „Gazeta Narodowa” 26.07.1881, nr 168, s. 3; A.J. Bant, *Włodzimierz Kulczycki, Wspomnienie pośmiertne*, „Przegląd Weterynaryjny” 1936, nr 5, s. 266; Z. Kosiek, *Kulczycki Włodzimierz – Sas*, s. 136; K. Millak, *Słownik polskich lekarzy weterynaryjnych*, s. 118.

5 A. Redzik, R. Duda, Marian Mudryj et al., *Academia Militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, red. wstęp i zakończenie A. Rudnik, Kraków 2015, s. 743–744; G. Brzęk, *Benedykt Dybowski. Życie i dzieło*, Warszawa, Wrocław 1994, s. 234.

6 W. Kulczycki, *Wspomnienia z pierwszych lat lwowskiej uczelni weterynaryjnej*, „Przegląd Weterynaryjny” 1932, nr 6, s. 299; *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*, t. 2, 1898/9–1909/10, red. W. Hahn, Lwów 1912, s. 352–353.

7 W. Kulczycki, *Ks. Zeller o darwinizmie*, „Kurier Lwowski” 10.12.1884, nr 343, s. 2.

8 Idem, *Materiały do monografii skorupiaków liścionogich. Rodzina Branschipodidae*, Lwów 1885 [odbitka z „Kosmosu. Czasopisma Polskiego Towarzystwa Przyrodników imienia Kopernika”]; idem, *Materiały do fauny skorupiaków krajowych (Asellidae)*, Lwów 1885.

9 W. Kulczycki, *Indjanie Wenezueli, Guyany i Brazylii. Szkice etnograficzne*, Lwów 1886. Także: idem, *Anakonda*, „Ognisko Domowe. Czasopismo literackie, artystyczne, naukowe i społeczne” 1886, nr 64, s. 57–58; idem, *Afganistan i kraj Turkomański. Szkice etnograficzne*, Lwów 1885.

w połączeniu z Zakładem Leczenia Zwierząt we Lwowie)¹⁰. Równolegle do 1886 r. studiował anatomię człowieka na Uniwersytecie we Lwowie. W 1887 r. otrzymał dyplom doktora filozofii (z filozofii, chemii i zoologii), a nieco ponad rok później został dyplomowanym weterynarzem (*medicus veterinarius*). Jesienią 1887 r. Kadyi sprowadził Kulczyckiego do szkoły weterynaryjnej, gdzie ten objął stanowisko asystenta w Katedrze Anatomii Zwierząt Domowych. Obowiązki te Kulczycki pełnił do maja 1894 r., kiedy to Kadyi powołany został na kierownika (dyrektora) Katedry Anatomii Opisowej/Prawidłowej na Uniwersytecie Lwowskim. Przez kilka miesięcy Kulczycki kierował nawet opuszczoną katedrą w charakterze suplenta (zastępcy profesora). W tym okresie kontynuował przede wszystkim prace Kadyiego nad uruchomieniem muzeum anatomii przy Cesarsko-Królewskiej Akademii Weterynaryjnej (nazwę uczelni zmieniono w 1897 r.). Opracował m.in. około 50 suchych preparatów (tzw. wzorcowych) i kilkadziesiąt mniejszych metodą Ludwika Karola Teichmana, które służyć miały także jako materiał poglądowy do zajęć dydaktycznych¹¹. Nadal też prowadził badania naukowe, których wyniki sukcesywnie publikował, głównie na łamach „Przeglądu Weterynarskiego” i prestiżowego niemieckiego „Anatomischer Anzeiger”.

Zainteresowania badawcze Kulczyckiego były niezwykle wszechstronne, dotyczyły zarówno anatomii, fizjologii, etiologii ptaków, psów, koni (w tym angiologii i neurologii koni), ryb, jak i parazytologii których zwieńczeniem było wydanie w 1892 r. podręcznika akademickiego pt. *Owady pasożytujące u ludzi i zwierząt domowych* (z 96 rysunkami, 6 tablicami i tabelą przeglądową)¹². W 1906 r. opublikował kolejny podręcznik, w którym

10 Na temat historii założonej w 1881 r. Cesarsko-Królewskiej Szkoły Weterynarii i Szkole Kucia Koni (od 1897 r. Cesarsko-Królewska Akademia Weterynaryjna we Lwowie, od 1922 r. Akademia Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie) zob. szerzej: H. Kadyi, *Rozwój i działalność C.K. Szkoły Weterynarii we Lwowie od jej założenia w r. 1881 aż do końca roku szkolnego 1893/4 z jedną tablicą*, Lwów 1895; P. Seifman, *Dzieje założenia we Lwowie Szkoły Weterynarii*, „Przegląd Weterynarski” 1886, nr 5, s. 102–105, 1886, nr 6, s. 122–125, 1886, nr 7, s. 149–151; idem, *Zdanie sprawy o Szkole Weterynarii we Lwowie za pięcioletni okres jej istnienia od roku szkolnego 1881/2 do 1885/6 włącznie z podaniem wiadomości dotyczących rokowań tego zakładu*, Lwów 1886; idem, *Dzieje założenia Szkoły Weterynarii we Lwowie*, Lwów 1886; Z. Markowski, *Akademia Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie w dziesięciolecie odrodzonego państwa 1918–1928*, „Przegląd Weterynaryjny” 1928, nr 11–12, s. 473–481; S.T. Sroka, *Nauki weterynaryjne we Lwowie*, s. 45–215; G. Staśkiewicz, *Szkolnictwo weterynaryjne*, [w:] *Zarys historii polskiej weterynarii z podstawami deontologii*, red. S. Tarczyński, Warszawa 1990, s. 135–136; A. Dzikowski, *Political and Scientific Support for the Establishment of the Veterinary School in Lwów*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja / Culture – Education” 2020, nr 1 (17), s. 117–126; A. Redzik, *Szkic z dziejów szkolnictwa wyższego we Lwowie*, „Niepodległość i Pamięć” 2006, nr 24, s. 104–106; A. Chrószcz, M. Janeczek, *Weterynaria na ziemiach polskich*, [w:] *Historia weterynarii i deontologia*, s. 263–271; S. Brzozowski, *Nauki rolnicze*, [w:] *Zarys dziejów nauk przyrodniczych w Polsce*, red. B. Suchodolski, Z. Skubała-Tokarska, E. Rybka et al., Warszawa 1983, s. 529–530; J. Judek, *Historia szkolnictwa weterynaryjnego w Polsce do 1939 r.*, „Życie Weterynaryjne” 2021, nr 5, s. 359–362; Z. Wróblewski, A. Gamota, A. Vyniarska, T. Górski, *140. Rocznica otwarcia szkoły weterynaryjnej we Lwowie*, „Życie Weterynaryjne” 2021, nr 11, s. 782–789; A. Gamota, *Historia lwowskiej uczelni i ocalenie jej zasobów historycznych*, [w:] *Dawna medycyna i weterynaria. Pacjent*, s. 449–454.

11 A.J. Bant, *Włodzimierz Kulczycki*, s. 267; W. Kulczycki, *Wspomnienia z pierwszych lat*, s. 2; *Sprawy Galicyjskiego Towarzystwa Weterynarskiego*, „Przegląd Weterynarski” 1889, nr 4, s. 93. Na temat Teichmana i jego metody sporządzania preparatów zob. szerzej: L. Wachholz, *Ludwik Teichmann. Szkic biograficzno-historyczny*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 1930, t. 10, z. 1, s. 34–62; T. Rogalski, *Prace największego polskiego anatoma na tle dawniejszych i współczesnych mu osiągnięć w zakresie wiedzy morfologicznej*, „Archiwum Historii Medycyny” 1957, t. 20, z. 1–2, s. 45–126; J. Sokołowska-Pituchowa, *Niektóre metody badań anatomicznych Teichmanna*, „Folia Morphologica” 1969, t. 28, z. 2, s. 363–370; R.W. Gryglewski, *Ludwik Karol Teichmann jako preparator*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2014, t. 59, z. 3, s. 37–66.

12 Zob. np.: W. Kulczycki, *Worki powietrzne u ptaków pod względem autonomicznym i fizjologicznym*, „Przegląd Weterynaryjny” 1889, nr 6, s. 141–146, nr 8, s. 200–204, nr 9, s. 209–217, nr 10, 238–241; idem, *Die Hautarterien des Hundes*, „Anatomischer Anzeiger” 1889, t. 6, s. 276–282; idem, *Tętnice skórne psa*, Lwów

przedstawił i dokonał wnikliwej analizy dotychczasowego stanu badań, a jednocześnie precyzyjnie opisał pierwotniaki pod kątem morfologii i embriologii, z uwzględnieniem ich wpływu na ustrój żywiciela¹³. Zajmował się również chorobami bydła i zwierząt hodowlanych¹⁴. Osobnym polem zainteresowań Kulczyckiego były studia orientalistyczne nad kierownictwem wschodnim (mahometańskim). Poświęcił temu kilka prac, przez wiele lat (od 1906 r.) kolekcjonował również tkaniny wschodnie (głównie z krajów Azji: Iranu, Turkiestanu, Afganistanu, Azji Zachodniej, Kaukazu)¹⁵.

W 1895 r. kolegium profesorów Cesarsko-Królewskiej Szkoły Weterynarii i Szkoły Kucia Koni w uznaniu zasług Kulczyckiego przedłożyło po raz pierwszy austriackiemu Ministerstwu Oświaty wniosek o nadanie mu docentury (z anatomii topograficznej) i zezwolenie na prowadzenie wykładów akademickich z anatomii topograficznej. Tytuł i nominację na profesora uczelni otrzymał jednak dopiero w 1906 r., kierując do 1934 r. Katedrą Anatomii Opisowej, Topograficznej, Histologii i Embriologii¹⁶. Natomiast do 1906 r. Kulczycki prowadził remunerowane wykłady ogólne z zoologii i parazytologii w semestrach zimowych, w 1904 r. w związku z urlopem prof. Józefa Nusbauma-Hilarowicza przez kilka miesięcy pełnił obowiązki kierownika katedry. W latach 1901–1904 wchodził też w skład komisji ds. egzaminów państwowych w Akademii Weterynaryjnej w randze zastępcy komisarza. W okresie, kiedy utrzymywał się jedynie ze skromnego uposażenia asystenckiego, Kulczycki poszukiwał dodatkowych form zatrudnienia. W końcu 1890 r. objął stanowisko lekarza weterynarii w Lwowskim Towarzystwie Tramwajów Konnych, gdzie pracował nieprzerwa-

1889 [przedruk z: „Przegląd Weterynarski” 1889, nr 5, s. 118–123]; idem, *Accessorische Sehnen des musculus extensor digitorum communis beim Pferde und die morphologische Bedeutung derselben*, „Österreichische Zeitschrift für wissenschaftliche Veterinärkunde” 1889, t. 3, s. 1501–1509; idem, *Ściągną dodatkowe mięśnia prostującego palec u konia i ich znaczenie morfologiczne (z 1 tablicą litografowaną)*, „Przegląd Weterynarski” 1889, nr 7, s. 169–178; idem, *Owady pasyżujące u ludzi i zwierząt domowych. Z 96 rysunkami na 6 tablicach i z 1 tabelą przeglądową*, Lwów 1892; idem, W. Kulczycki, *Mięśnie skórne u psa (z dwoma tablicami litogr.)*, „Przegląd Weterynarski” 1895, nr 2, s. 33–44; idem, *Zur Entwicklungsgeschichte des Schultergürtels bei den Vögeln mit besonderer Berücksichtigung des Schlüsselbeines (Gallus, Columba, Anas)*, „Anatomischer Anzeiger” 1901, t. 19, s. 577–590; idem, *Przyczynki do historii rozwoju zębów barkowego u ptaków*, „Kosmos” 1903, r. 18, s. 44–66; idem, *Zur Entwicklungsgeschichte des Schlüsselbeines und der Hautmuskulatur bei den Vogelkind im besonderen beim Kanarienvogel*, „Anatomischer Anzeiger” 1908, t. 32, s. 125–129.

- 13 Idem, *Pierwotniaki pasożytnicze i chorobotwórcze z 148 rycinami i 2 tabelami poglądowymi*, Lwów 1906 [powielany przedruk z „Przeglądu Weterynarskiego”].
- 14 Zob. np.: idem, *Wymoczki (Infusoria) żyjące w żołądku przeżuwaczy*, „Przegląd Weterynarski” 1899, nr 7, s. 176–182, 1889, nr 8–9, s. 201–212; idem, *Wrodzony utwór skórny kształtu kłamy wolu*, „Przegląd Weterynarski” 1900, nr 6, s. 181–184; idem, *Homologia kończyn przednich i tylnych*, „Przegląd Weterynarski” 1901, nr 1, s. 1–9, 1901, nr 2, s. 33–38, 1901, nr 3, s. 81–89, 1901, nr 4, s. 123–129; idem, *Przypadek ectopia cordis u cielęcia*, „Polskie Archiwum Nauk Biologicznych i Lekarskich”, 1902, t. 1, z. 1, s. 237–240.
- 15 Idem, *Kobierce wschodnie XVII wieku w Muzeum Stauropigijnem we Lwowie*, Kraków 1910; idem, *Beiträge zur Kenntnis der orientalischen Gebetsteppiche, hauptsächlich aufgrund eigener Teppichsammlung*, Lamberg 1914. Zob. również: A. Piotrowicz-Kulczycka, *Dzieje kolekcji kobierców wschodnich Włodzimierza i Jerzego Kulczyckich*, [w:] *Kobierce i tkaniny wschodnie kolekcji Kulczyckich*. Katalog, red. M. Podlowska-Redlewska, Kraków 2006, s. 11; eadem, *Dzieje kolekcji dywanów wschodnich Włodzimierza i Jerzego Kulczyckich*, „Ziemia” 1979, nr 3, s. 165–166; A. Kluczevska-Wójcik, *Orientalisme versus orientalité. La nouvelle appréciation des arts l’Islam en Pologne au début du XXe siècle*, [w:] *À l’orientale: Collecting, Displaying and Appropriating Islamic Art and Architecture in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, red. F. Giese, M. Volait, A.V. Braga, Boston 2020, s. 55–56.
- 16 J. Nusbaum-Hilarowicz, *Pamiętniki przyrodnika: autobiografia*, Lwów [1921], s. 87–88, 113; *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*, t. 2, s. 522–541; G. Brzęk, *Materiały do historii zoologii w Polsce 1860–1918*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Seria B: Historia Nauk Biologicznych i Medycznych” 1970, z. 19, s. 43–44; S.T. Sroka, *Nauki weterynaryjne we Lwowie*, s. 75–76; K. Millak, *Słownik polskich lekarzy weterynaryjnych*, s. 163–164; W. Chrzanowska, *Osiągnięcia i działalność naukowa*, s. 15; autorka ta wspomina również o najważniejszych pracach w dorobku naukowym Kulczyckiego, zob. ibidem, s. 34–38.

nie do 1905 r. Wiosną 1896 r. otrzymał tymczasową posadę miejskiego lekarza weterynarii, później stałą (decyzją Rady Miasta Lwowa) w charakterze miejskiego asystenta weterynarza, a następnie od marca 1903 r. do końca tego roku weterynarza miejskiego. W latach 1895–1896 pracował też jako weterynarz kontroli bydła i mięsa na lwowskich kolejach¹⁷.

Kulczycki starał się również aktywnie uczestniczyć w krajowym i międzynarodowym życiu naukowym i stowarzyszeniowym. W 1885 r. został członkiem Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika we Lwowie, w 1888 r. wstąpił do Galicyjskiego Towarzystwa Weterynarskiego, a w 1889 r. do Galicyjskiego Towarzystwa Lekarzy Weterynaryjnych¹⁸. W 1905 r. został delegatem lwowskiej Akademii Weterynaryjnej i magistratu Lwowa na VIII Międzynarodowy Kongres Weterynaryjny w Budapeszcie (3–9 września 1905 r.)¹⁹. Dwa lata później (22–25 lipca 1907 r.) wziął udział w X Zjeździe Lekarzy i Przyrodników Polskich we Lwowie (sekretarz Sekcji Weterynaryjnej) oraz w specjalnie zorganizowanej na tą okoliczność Wystawie Przyrodniczo-Lekarskiej. Komitet wystawy uhonorował wówczas Kulczyckiego specjalną nagrodą za przygotowanie i katalogowe opracowanie preparatów anatomicznych²⁰. W latach 1907–1908 Kulczycki piastował również godność prorektora Akademii Weterynaryjnej we Lwowie. Od 1908 r. w związku z pogłębiającą się chorobą płucną ograniczył aktywność naukową i administracyjną.

Po wybuchu Wielkiej Wojny i zajęciu przez Rosjan Lwowa Kulczycki jako jedyny z kadry profesorskiej pozostał w mieście, chroniąc mienie Akademii Weterynaryjnej (sprzęt, inwentarz, zbiory biblioteczne, preparaty anatomiczne) przed grabieżą i zniszczeniem²¹. W dowód uznania jesienią 1915 r. rada profesorów wybrała Kulczyckiego na rektora uczelni, ten jednak ze względu na stan zdrowia urzędu nie objął. Godność rektora Kulczycki piastował natomiast od lipca 1917 r. do listopada 1918 r., następnie w latach 1919–1920 był prorektorem²².

- 17 A.J. Bant, *Włodzimierz Kulczycki*, s. 267–268; E. Grin-Piszczek, *Włodzimierz Kulczycki – uczony, weterynarz, kolekcjoner*, „Nasz Przemysł” 2018, nr 6, s. 41; Z. Kosiek, *Kulczycki Włodzimierz – Sas*, s. 137.
- 18 *Wyciąg z protokołu posiedzeń Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika we Lwowie. Posiedzenia dnia 10 lutego 1885 r.*, „Kosmos” 1885, t. 10, s. 100; E. Romer, *1875–1899. Dwudziestopięćciecie Polskiego Towarzystwa Przyrodniczego imienia Kopernika*, „Kosmos” 1900, r. 25, s. 297; S. Gajewski, *Pół wieku Towarzystwa Lekarzy Weterynaryjnych w Małopolsce 1886–1935*, „Przegląd Weterynaryjny” wyd. jubileuszowe 12.1936, s. 23–65; *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2, cz. 1, *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, red. B. Sordyłowa, Wrocław 1990, s.v. Polskie Towarzystwo Przyrodników im. Kopernika; A. Perenc, *Historia lecznictwa zwierząt w Polsce*, Wrocław 1958, s. 418–421.
- 19 *VIII Międzynarodowy Kongres Weterynaryjny*, „Przegląd Weterynaryjny” 1905, nr 5, s. 213; F. Ponicki, J. Szpilman, *VIII Międzynarodowy Kongres Weterynaryjny w Peszcie*, „Przegląd Weterynaryjny” 1905, nr 8–9, s. 347; *VIII Międzynarodowy Kongres Weterynaryjny w Budapeszcie*, „Przegląd Weterynaryjny”, 1905, nr 11, s. 418–421; *VIII Międzynarodowy Kongres Weterynaryjny w Budapeszcie*, „Przegląd Weterynaryjny” 1905, nr 12, s. 448–451.
- 20 Zob. X Zjazd przyrodników i lekarzy polskich we Lwowie w r. 1907, „Przegląd Weterynaryjny” 1907, nr 2, s. 58–64; S. Królikowski, *X Zjazd przyrodników i lekarzy polskich*, „Przegląd Weterynaryjny” 1907, nr 8–9, s. 287–297; idem, *Spis przedmiotów wystawionych w oddziale weterynaryjnym Wystawy Przyrodniczo-Lekarskiej i Higienicznej we Lwowie w r. 1907*, „Przegląd Weterynaryjny” 1907, nr 8–9, s. 297–318. Zob. również: *Sprawozdanie z Posiedzeń Naukowych w Sekcjach X Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich we Lwowie*, red. W. Sieradzki, Lwów 1908, s. 249–266.
- 21 W. Kulczycki, *Tierärzliche Hochschule in Lamberg während der zehntonatlichen russischen Invasion*, „Deutsche Tierärztliche Wochenschrift” 1915, t. 23, s. 289–290; idem, *Lwowska Akademia Weterynaryjny w okresie inwazy rosyjskiej*, „Przegląd Weterynaryjny” 1919, nr 1, s. 1–7 [edycja broszurowa: *Lwowska Akademia Weterynaryjny w okresie inwazy rosyjskiej*, Lwów 1919]; idem, *Lwowska Akademia Medycyny Weterynaryjnej w czasie wojen od r. 1914–1920*, „Przegląd Weterynaryjny” 1932, nr 4, s. 155–168.
- 22 W. Kulczycki, *Lwowska Akademia Medycyny Weterynaryjnej*, s. 163; A.J. Bant, *Włodzimierz Kulczycki*, s. 272; S. Brzozowski, *Warunki rozwoju nauki polskiej w kraju (1860–1918)*, [w:] *Życie naukowe w Polsce w drugiej połowie XIX i w XX wieku. Organizacje i instytucje*, red. B. Jacewski, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1987, s. 39.

W II Rzeczypospolitej Kulczycki ograniczył swoją działalność naukową. Była to konsekwencja zarówno postępującej u niego choroby płuc i dróg oddechowych, jak również choroby żony – Marii Ludwiki z Michałowskich (ur. 1870, siostra cioteczna Marii Curie-Skłodowskiej). W latach 1927–1934 współorganizował jeszcze kilka wystaw kobierców wschodnich, do których przygotował katalogi z omówieniem eksponatów²³. Jedną z ostatnich form akademickiej aktywności Kulczyckiego był czynny udział w obchodach pięćdziesięciolecia Akademii Medycyny Weterynaryjnej w czerwcu 1932 r., podczas których wystąpił z okolicznościowym odczytem poświęconym początkom uczelni²⁴. Po przejściu w stan spoczynku w 1934 r. w uznaniu dla zasług na polu nauki i długoletniej pracy dydaktycznej (ze szczególnym uwzględnieniem roli, jaką odegrał podczas okupacji Lwowa przez Rosjan) uhonorowano Kulczyckiego godnością doktora medycyny weterynaryjnej *honoris causa*. W 1935 r. wycofał się całkowicie z aktywności naukowej i publicznej. Zmarł we Lwowie 10 maja 1936 r.²⁵

Badania nad zachorowalnością koni tramwajowych we Lwowie

Jak już wspomniano, Kulczycki od końca 1890 r. do 1905 r. pracował na stanowisku lekarza weterynarii w „Società Triestina Tramway”, filia we Lwowie: „Tramway Lwowski”²⁶.

- 23 *Wschód Mahometański. Wystawa kobierców i innych wyrobów przemysłu artystycznego ze zbiorów lwowskich, urządzona staraniem Tow. Przyjaciół Sztuk Pięknych i Muzeum Przemysłu Artystycznego, Lwów 1928; Katalog wystawy kobierców mahometańskich, ceramiki azjatyckiej i europejskiej, urządzona w Muzeum Narodowym w Krakowie, Kraków 1934. Zob. też: A.J. Bant, Włodzimierz Kulczycki, s. 276; A. Kulczycka, Dzieje kolekcji dywanów, s. 167.*
- 24 *Pięćdziesięciolecie Akademii Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie, „Przegląd Weterynaryjny” 1932, nr 6, s. 295–296.*
- 25 *Śmierć wybitnego uczonego lwowskiego, „Gazeta Lwowska” 13.05.1936, nr 109, s. 3; A. Ginsberg, Śp. Rektor prof. dr Włodzimierz Kulczycki, „Przegląd Weterynaryjny” 1936, nr 5, s. 323; S. Runge, Włodzimierz Kulczycki (27 III 1862–10 V 1936), „Wiadomości Weterynaryjne” 1936, nr 15, s. 263–267. Kulczycki został pochowany w Międzybrodziu, w grobowcu-replike wzorowanej na piramidzie Cheopsa w Gizie. J. Śliwa, Egipskie piramidy w polskim krajobrazie. Grobowiec rodziny Kulczyckich w Międzybrodziu koło Sanoka, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” 2007, t. 52, s. 499–503.*
- 26 *Pierwszą linię tramwajów konnych na ziemiach polskich uruchomiono 11.12.1866 r. w Warszawie. Kolejne m.in. w: Poznaniu (1880 r.), Krakowie (1882 r.), Bydgoszczy (1888 r.), Toruniu (1891 r.), Wilnie (1893 r.) Bytomiu i Gliwicach (1895 r.), Białymstoku (1895 r.), Grudziądzu (1896 r.). Konna komunikacja tramwajowa funkcjonowała także w Gdańsku (od 1873 r.), Wrocławiu (od 1877 r.) i Szczecinie (od 1879 r.). Zob. np.: T. Latos, Tramwaj konny w Krakowie (1882–1901), [w:] *Spółczesność, kultura, inteligencja. Studia historyczne ofiarowane Profesor Irenei Homoli-Skąpskiej*, red. E. Orman, G. Nieć, Kraków, Warszawa 2009 (Regiony, Historia, Kultura, t. 6), s. 267–280; Ł. Bartnik, M. Czapnik, *Historia komunikacji tramwajowej w Gdańsku 1864–2012*, Gdańsk 2008–2013, s. 2–3; J. Wojcieszak, *Rozwój komunikacji tramwajowej w Polsce*, „TTS. Technika Transportu Szybnowego” 2013, nr 7–8, s. 8–34; B. Szczech, *Z dziejów komunikacji tramwajowej i autobusowej na Górnym Śląsku do połowy XX wieku*, Katowice 2013, s. 26–28; Ł. Lubryczyński, K.W. Gańko, *Dorożkarstwo warszawskie w XIX wieku*, Warszawa 2016, s. 75–78; H. Polańska, *Początki komunikacji miejskiej w Warszawie. Tramwaje konne 1866–1908*, Warszawa 2016; D. Walczak, *Warszawskie tramwaje konne 1866–1908*, Warszawa 2016; T. Sielicki, *Wrocławskie tramwaje konne*, Łódź 2017; idem, *Nowatorstwo czy false start? Pierwsze omnibusy konne we Wrocławiu*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 2020, nr 2, s. 5–33; H. Polańska, *Konie w ruchu miejskim Warszawy w XIX i XX wieku (do 1945 r.)*, [w:] *Jaki koń jest, nie każdy widzi. Koń w polskiej kulturze miejskiej i wybranych tekstach piśmienniczych od antyku do współczesności*, red. A. Łysiak-Łątkowska, M. Lisiewicz, Gdańsk 2017, s. 23–39; T. Stegner, „Na owsianym napędzie”. *Z dziejów tramwajów konnych na ziemiach polskich*, [w:] *Jaki koń jest, nie każdy widzi*, s. 40–51; I. Janicka, *Wileński tabor konny w XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Jaki koń jest, nie każdy widzi*, s. 52–66; P. Lesicz, *Tramwaje konne w Wilnie. Od pomysłu do realizacji*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2018, nr 4, s. 487–501. Pierwsze próby uruchomienia tramwaju konnego we Lwowie podjęto w 1868 i 1872 r. Ogólny kryzys wywołany spekulacją na giełdzie wiedeńskiej udamremnił te plany. W 1873 r. Gmina Królewskiego Stołecznego Miasta Lwowa przyjęła szczegółowe plany budowy*

Z pracy zrezygnował w momencie finalizacji starań o uzyskanie docentury w Cesarsko-Królewskiej Akademii Weterynaryjnej we Lwowie. Swoje obserwacje z badań od 1891 r. w ujęciu statystycznym, z przerwami, publikował na łamach „Przeglądu Weterynarskiego Organu Galicyjskiego Towarzystwa Weterynarskiego” od listopada 1892 r. do sierpnia 1906 r. Pierwszy wykaz statystyczny obejmował okres od 1 lipca 1891 r. do 1 stycznia 1892 r. Pozostałe zawierały już materiał zebrany w ciągu danego roku kalendarzowego. Trzeba jednak zaznaczyć, że Kulczycki nie prowadził systematycznej dokumentacji od 1890 r., kiedy został zatrudniony w Towarzystwie Tramwajowym we Lwowie. Nie dysponujemy bowiem danymi z okresu od stycznia do lipca 1890 r.

Każdy z wykazów rocznych zawierał informacje na temat: liczby koni tramwajowych, zachorowalności z podziałem na choroby chirurgiczne i wewnętrzne (czasami uwzględniając także choroby epidemiczne). Dane dotyczące przypadków chorobowych określono w liczbach i procentach. Kulczyckiego interesowała również liczba dni chorobowych, śmiertelność zwierząt pociągowych, jak i metadane dotyczące norm i wymiaru pracy koni. Liczba koni (z hodowli w Galicji, Węgier i Rosji) w Lwowskim Towarzystwie Tramwajowym była zmienna. Z chwilą, gdy Kulczycki został „lekarzem nadzorującym”, pracowało 113 zwierząt, a w 1905 r. już 142. Konie zajmowały cztery duże i trzy mniejsze stajnie²⁷.

W Tabeli 1 przedstawiono wykaz chorób i urazów chirurgicznych, na które najczęściej zapadały lwowskie konie tramwajowe. W zestawieniu nie znalazły się obrażenia, choroby, urazy o epizodycznym czy lekkim charakterze, które nie wpływały znacząco na pracę zwierząt.

Dane zawarte w tabeli dają nam obraz problemów zdrowotnych z jakimi borykały się zwierzęta. Szczególnie niepokojący pod tym względem wydaje się 1894 r., gdy liczba chorób i urazów zwierząt była największa. Oczywiście złożyły się na to różnorodne czynniki: nadmierna eksploatacja koni, warunki ich pracy, bytowania. Być może także pośrednią przyczyną, która stoi za zwiększeniem liczby chorób, była Powszechna Wystawa Krajowa we Lwowie, urządzana w tym właśnie czasie. Zwiększony ruch, nadmierne przeładowanie wozów tramwajowych pasażerami stanowiły ważne czynniki eksploatacji zwierząt, a w konsekwencji mogły prowadzić do wzmożenia chorób i urazów²⁸. W każdym razie w całym interesującym nas okresie konie tramwajowe wykorzystywane do przewozu ludzi pracowały w trudnych warunkach²⁹. Ciągnięły ciężkie, kilkutonowe wozy po typowych dla

tramwaju konnego we Lwowie. Budową tramwaju zainteresowało się Triesteńskie Towarzystwo Tramwajowe (Società Triestina Tramway, STT). W lutym 1879 r. zawarto umowę z magistratem. Pierwszą linię tramwajową konną uruchomiono w 1880 r., a elektryczną w 1894 r. Zob. szerzej: M. Rechlłowicz, J. Szajner, *Początki tramwajów lwowskich (1880–1896)*, [w:] *Archeologia przemysłowa w Polsce*, t. 4, red. S. Januszewski, Wrocław 2013, s. 85–114; idem, *Tramwaje lwowskie 1880–1944*, Łódź 2020, s. 21–52; T. Dywan, *Transport publiczny we Lwowie w latach 1879–1914. O problematyce wdrażania nowoczesnej infrastruktury miejskiej w Galicji*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2021, t. 82, s. 69–104; idem, *Miejskie zakłady i obiekty infrastruktury technicznej Lwowa w latach 1858–1918*, Łódź 2022, s. 105–142; A. Bonusiak, *Lwów w latach 1918 – 1939. Ludność – przestrzeń – samorząd*, Rzeszów 2000 (Galicja i jej dziedzictwo, t. 13), s. 69–82.

27 W. Kulczycki, *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za czas od 1 lipca 1891 do 1 stycznia 1892*, „Przegląd Weterynarski” 1892, nr 11, s. 270.

28 *Rozmaitości*, „Miesięcznik Galicyjskiego Towarzystwa Ochrony Zwierząt” 1895, nr 2, s. 29–30.

29 Często w prasie pojawiały się artykuły krytycznie oceniające działalności lwowskiego przedsiębiorstwa tramwajowego. Pisano tam o dręczeniu koni, ich nadmiernej eksploatacji, przeciążeniu pracą, trudnych warunkach w jakich były przetrzymywane. Tytułem przykładu, w 1895 r. w sprawie stanu zdrowia lwowskich koni tramwajowych interweniowało Galicyjskie Towarzystwo Ochrony Zwierząt, które wysunęło wniosek o komisyjne zbadanie stanu koni tramwajowych. Zob. *Sprawy Towarzystwa ochrony zwierząt*, „Miesięcznik galicyjskiego Towarzystwa Ochrony Zwierząt” 1886, nr 7–8, s. 116–117.

Tabela 1. Wykaz chorób i urazów chirurgicznych występujących u lwowskich koni tramwajowych w latach 1891–1905.

Lata	Liczba koni	Liczba chorób chirurgicznych ogółem	Zapalenie kopyt	Kulawizna	Nagwożenia	Zagwożenia	Podbitek	Choroby stawów	Zapalenie/nadwyżęzenie ścięgien	Obrażenia zewnętrzne	Gruda
1891–1892	113	70	14	27	2	1	2	1	–	8	10
1893	116	148	18	22	4	6	19	12	24	31	6
1894	124	179	25	30	3	9	32	1	21	30	8
1895	121	138	14	14	2	10	17	37	49	27	3
1896	121	101	8	30	7	7	4	–	15	29	–
1897	123	115	20	17	2	17	10	–	16	38	1
1898	126	113	21	22	6	6	3	21	8	25	6
1899	125	104	27	27	8	4	4	10	14	19	3
1900	125	94	16	22	1	7	3	10	17	16	2
1901	137	110	18	22	4	8	3	40	17	23	–
1902	141	129	3	14	2	2	3	18	28	21	5
1903	132	100	14	9	4	4	9	13	12	21	4
1904	138	77	11	16	–	4	4	4	9	19	4
1905	142	95	17	14	2	5	8	7	12	19	5

Opracowanie własne. Źródło: W. Kulczycki, *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za czas od 1 lipca 1891 do 1 stycznia 1892*, „Przegląd Weterynarski” 1892, nr 11, s. 270–272; idem, *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za rok 1893*, „Przegląd Weterynarski” 1894, nr 5, s. 138–139; idem, *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za rok 1894*, „Przegląd Weterynarski” 1896, nr 3, s. 66–67; idem, *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za rok 1895 i 1896*, „Przegląd Weterynarski” 1897, nr 3, s. 66–68; idem, *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za lata: 1897, 1898, 1899 i 1900*, „Przegląd Weterynarski” 1901, nr 10, s. 325–335; idem, *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za rok 1901 i 1902*, „Przegląd Weterynarski” 1904, nr 2, s. 46–49; idem, *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za rok 1903, 1904 i 1905*, „Przegląd Weterynarski” 1906, nr 8–9, s. 305–310.

tramwajów konnych tanich szynach drewniano-stalowych o rozstawie 1435 mm. Linia tramwaju konnego liczyła 5800 m, a od 1895 r. – 5874 m. Wagony jechały po gładkich szynach, prostej drodze. Ciężar ich był znaczny, szczególnie kiedy były przeładowane pasażerami. Średnia prędkość wynosiła ok. 6,4 km/h. W wozach dwukonnych przewidzianych było 28 miejsc, w jednokonnych – 35. Po lwowskich ulicach poruszały się przeważnie jednokonne wozy tramwajowe. Niekiedy były bardziej przeciążone, gdy akurat nadjechał pociąg i należało zabrać dodatkowych pasażerów³⁰. Ponadto specyfika wozu tramwajowego była uzależniona od pory roku. Latem były one lżejsze, mniej zabudowane, cią-

30 W 1886 r. w „Miesięczniku Galicyjskiego Towarzystwa Ochrony Zwierząt” pojawiła się wzmianka o jednokonnych wozach tramwajowych. Zob. *Jednokonne wozy tramwajowe*, „Miesięcznik Galicyjskiego Towarzystwa Ochrony Zwierząt” 1886, nr 11, s. 175.

gnięte przez jedno zwierzę, zimą zaś cięższe, zaprzęgnięte w dwa konie. W późniejszym okresie również tabor zimowy uległ zmianie³¹.

Konie pracujące w zaprzęgu doznawały różnorodnych obrażeń zewnętrznych, urazów wynikających nie tylko z ciężaru „ładunku”, lecz także z powodu źle dobranej, czy też niewłaściwej uprzęży. Okaleczenia u zwierząt powstawały również wskutek upadku na śliskim bruku, wjechania w zwierzę wozu tramwajowego (także jego przejechania) lub kolizji lokomocyjnych. Bardzo często na różnego rodzaju uszkodzenia narażone były kopyta końskie. Źle dobrane podkopy, odgniecenia, uderzenia, nierówny, twarde bruku w znacznym stopniu przyczyniały się do problemów zdrowotnych zwierząt. Jak zaznaczał sam Kulczycki,

Poruszanie ciężkich wozów z miejsca wymaga krótkiej, lecz znacznej i gwałtownej pracy mięśni i to w nogach tylnych. W parze z tem będą szły częste przypadki zapalenia ścięgien zginających i zapalenia kopyt – również częste ślizganie się nóg na gładkim bruku lub szynach powodować będzie częste zwichnięcia i nadwyżżenia więzadeł stawowych³².

Konie w towarzystwie tramwajowym średnio pracowały około 5 lat, zaś dystans jaki codziennie pokonywały wynosił średnio 24 km³³. Siłą rzeczy, ciężka praca, eksploatacja zwierząt wywoływały różnorodne choroby, miały istotny wpływ na obrażenia i urazy.

Stare brytyjskie porzekadło mówi „bez kopyta nie ma konia” (*no hoof, no horse*). Praca na kamiennym, twardym bruku miejskich ulic rzeczywiście nie oszczędzała końskich kopyt. Wpływała na częste występowanie u zwierząt pociągowych tak chorób, jak i rozmaitych ortopedycznych schorzeń kończyn. Zapalenia kopyt posiadały różną etiologię. Uderzenia, odgniecenia, źle dopasowane podkopy, twarde, nierówne podłoże czy różnego rodzaju urazy były przyczyną problemów zdrowotnych koni i wymagały interwencji lekarsko-weterynaryjnej. Kulczycki zaobserwował, że miesiące ciepłe, szczególnie lipiec, sierpień, i wczesnojesienne, np. wrzesień i październik, obfitowały w zapalenia kopyt, natomiast było ich zdecydowanie mniej w miesiącach późniejszych: „przyczyną tego są niezawodnie czynniki meteorologiczne. Kopyto wśród gorąca i posuchy staje się twardszem, więc łatwiej podlega zapaleniu i spowodowanemu uderzeniem o bruk kamienisty lub

31 Tabor był lżejszy i wymagał już pracy tylko jednego konia pociągowego. Warto w tym miejscu przytoczyć uregulowania dotyczące wytycznych dla tramwaju konnego wydane przez władze Wiednia. *Reskrypt C.K. Namiestnictwa do Magistratu miasta Wiednia* określał porządek jazdy tramwajem. Czytamy tam: „a) ilość do ruchu oddanych wagonów w poniedziałki, wtorki, czwartki i soboty 292, zaś: w środy i piątki 258 na każdy dzień, a zatem o 34 a względnie 32 wagonów więcej niż dotychczas wynosić ma; gdy dalej b) liczba obrotów (tour) w pierwszych dniach czterech 1926, a w dwóch dniach ostatnich 1862, a zatem o 334 a względnie o 226 więcej niż dotychczas wynosić będzie, za twierdza na razie c.k. Namiestnictwo prowizoryczny porządek jazdy przez towarzystwo tramwajowe przedłożony z tem zastrzeżeniem, że liczba wagonów niniejszym porządkiem objętych, uważaną być ma nawet w czasie niepogody jako minimum, i że na podstawie oświadczenia przedsiębiorstwa, we dnie niedzielne, pogodne i przy innych sposobnościach odpowiednio większa ilość wagonów w ogóle, albo na pewnych liniach w ruch puszczoną będzie”, cyt. za: *Zob. Porządek jazdy dla tramwaju*, „Miesięcznik Galicyjskiego Towarzystwa Ochrony Zwierząt” 1886, nr 6, s. 92–93. We wspomnianym rozporządzeniu unormowano również kwestie dotyczące wyglądu wagonów, ich rozmiarów, liczby miejsc siedzących etc.

32 W. Kulczycki, *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za lata: 1897, 1898, 1899 i 1900*, „Przegląd Weterynarski” 1901, nr 10, s. 324.

33 Idem, *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za czas od 1 lipca 1891 do 1 stycznia 1892*, s. 269–270.

o inne twarde przedmioty”³⁴. Ponadto w miesiącach ciepłych, suchych, wskutek ożywionego ruchu bruk stawał się bardziej gładki, „wyszlifowany”, co również determinowało występowanie tego typu schorzeń.

Jednym z najczęściej występujących urazów kopyt był tzw. podbitek, czyli ciężkie zapalenie kopyta. Powstawał on najczęściej wskutek ucisku. Kamień, żwir, twarde przedmioty, nieprawidłowe podkucie powodowały odgniecenia. Najczęściej dotyczyły one kończyn przednich. Podobną etiologię miały nagwożdżenia³⁵, których przyczyną były urazy kopyta wskutek nadeptnięcia na ostre przedmioty znajdujące się na drodze, bądź też powstawały one w następstwie niewłaściwego podkucia konia. Istotne wydają się również obliczenia Kulczyckiego dotyczące średniego zużycia żelaza na podkowy, co miało bezpośredni związek z ich ścieralnością. I tak, średnio na podkowy zużywano około 6000 kg żelaza rocznie. W przeliczeniu dawało to 48 kg na jednego konia, czyli na jedno kopyto około 12 kg na rok. Średnio jedna podkowa ważyła 0,650 kg, co oznaczało, że każdy koń był przeciętnie podkuwany około 18 razy w ciągu roku, i wykorzystywano do tego 220 sztuk oceli. Podkreślić należy również, że wskutek zagwożdżeń³⁶ przerwa w pracy koni pociągowych zazwyczaj była dość długa, bo wahała się w granicach od 7 do 35 dni. Oczywiście na ścieralność kopyt wpływały także zmienne, uzależnione tak od pory roku, jak i pogody warunki atmosferyczne. Podczas dni wilgotnych, kiedy woda opadowa dłużej utrzymywała się na jezdni (przede wszystkim: jesień, zima, wczesna wiosna), końskie kopyta zużywały się szybciej, a zatem wskaźnik urazów i chorób kopyt wzrastał.

Oprócz urazów mechanicznych konie zapadały także na tzw. ochwat, tj. ostre (czasami przewlekłe) zapalenie tworzywa kopytowego okrywającego kość kopytową, powodowane w przeważającej mierze niewłaściwym żywieniem, np. spożyciem zbyt dużej ilości ziarna, brakiem regularności żywienia, pojeniem zmęczonego („zgrzanego”) konia zimną wodą, ale także jako efekt wielogodzinnej pracy na zbyt twardym podłożu. Wówczas koń podejmował próby położenia się na jezdni, powłóczył nogami. Czasami zapadał na kulawiznę³⁷. Choroba ta była częstą przypadłością występującą u koni. Pojawiała się bardzo często w związku z podłużnymi szczelinami kopyt, nadwyrężeniem więzadeł i torebek stawowych, zapaleniem ścięgien i pochewek ścięgowych. Szczególnie ten ostatni przypadek kulawizny niejednokrotnie występował u koni tramwajowych. W świetle obserwacji Kulczyckiego dotyczyło to kończyn tylnych, obciążonych w trakcie ruszania „z miejsca” konia z wozem tramwajowym:

34 Ibidem, s. 271; Z. Wróblewski, A. Gamota, *Lwowski koń tramwajowy*, s. 369.

35 Nadgwożdżenie dotyczy urazów miękkich tkanek kopyta, które mogą być spowodowane np. przez szkło, gwóźdź, ostre przedmioty. Może występować u koni kutych jak i bosych. Widocznym jego objawem jest to, że zwierzę zaczyna kuleć. Występują też objawy zapalenia kopyta. W przypadku nadgwożdżenia ciało obce należało usunąć z kopyta i odpowiednio zaopatrzyć ranę.

36 Zagwożdżenie powstaje wskutek nieumiejętnego podkuwania konia, wynikiem czego podkowiak (gwóźdź), przy pomocy którego podkowę mocuje się do kopyta, zostaje wbity zbyt głęboko, przez co narusza bardziej wrażliwą jego część. Inną przyczyną jego powstania jest zbyt kruche kopyto. Koń, u którego doszło do zagwożdżenia, w trakcie podkuwania cofa gwałtownie nogę. Zwierzę należy wówczas rozkuć, dokładnie obejrzeć wszystkie podkowiaki, sprawdzić, które miejsce jest skaleczone, następnie miejsce to zdezynfekować, zaopatrzyć opatrunkiem. W przypadku zaniedbania w kopycie może pojawić się ropa i w konsekwencji powstać infekcja. Wówczas leczenie jest długotrwałe.

37 W. Kulczycki, *Wykaz chorób u koni tramwajowych we Lwowie za lata: 1897, 1898, 1899 i 1900*, s. 334–345.

konie [...] ciągną wprawdzie wozy na gładkich szynach więc w normlanych warunkach tj. na drodze horyzontalnej bez wielkiego wysiłku. Lecz natomiast poruszanie ciężkich wozów z przystanków wymaga wprawdzie krótkiej, lecz znacznej pracy mięśni w kończynach tylnych. Na przestrzeni między Placem cłowym a Dworcem głównym przystanków takich jest 13, a ponieważ konie pracujące na tej przestrzeni, odbywają dziennie tę drogę 3 razy tam i na napowrót, przeto każdy koń musi dziennie 72 razy wóz poruszyć z miejsca. Doliczywszy do tego jeszcze częstsze zatrzymania się wskutek rozmaitych przeszkód i wypadków, liczbę tę możemy śmiało podnieść do 80. Naturalnie, że w parze z tem muszą iść częste zapalenia ścięgien zginających kopyto i to przede wszystkim na kończynach tylnych³⁸.

Znacznie rzadziej kulawizna ujawniała się w związku ze schorzeniami i wadami wrodzonymi, czy też infekcjami. Kulczycki nie odnotował też przypadku zachorowania wywołanego zaburzeniem pracy układu nerwowego u konia. Nie wykluczał jednak, że kulawizna mogła być następstwem uszkodzenia kopyta twardym i ostrym przedmiotem bądź po prostu wadliwym przybiciem podkowy. Były to raczej przypadki odosobnione, najczęściej bowiem wywołana była nadmiernym obciążeniem końskich kończyn.

Oprócz przyczyn związanych z eksploatacją koni tramwajowym Kulczycki przywiązywał dużą wagę do warunków codziennego przetrzymywania zwierząt w stajniach. Lwowskie konie tramwajowe, jak już wspomniano, rozmieszczono w czterech dużych i trzech mniejszych stajniach – tzw. rezerwowych. Każde stanowisko konia było przygotowane z ubitego, nieprzemakalnego itu, na który następnie wysypywane były trociny i podściółka ze słomy. Stanowiska („boksy”) należało terminowo dezynfekować z użyciem wody kreolinowej, żłoby myć wodą wapienną, codziennie czyścić koryta i wietrzyć budynki stajenne. Po zakończonej pracy z konia zdejmowano uprzęż. Starano się również zapewnić odpowiednią dietę. Najczęściej zwierzęta karmiono suchą paszą, zbożami, w porach letnich zieleniną, czasami również parzonymi bądź pieczonymi ziemniakami. Wydaje się jednak, że we Lwowie nieodpowiednio dbano o higienę zwierząt, a warunki panujące w stajniach pozostawiały wiele do życzenia. Kulczycki w swoich sprawozdaniach zupełnie pomija takie czynności, jak przegląd kopyt, podkuć, czyszczenie szczotką czy usuwanie błota i osadów z kończyn i kopyt końskich. Przyznaje, że z jednej strony nie zawsze wymieniano „na czas” podściółkę, co było konieczne zważywszy na dużą wilgotność w stajniach, z drugiej zaś nie stosowano odpowiedniej pielęgnacji koni. Stąd też częste otarcia w kontakcie z błotem, piaskiem, skrawkami kamiennego bruku i żwiru prowadziły do tzw. grudy, typowej choroby wynikającej z zaniedbań personelu stajennego. Gruda, nazywana „psim włosiem”, była popularną chorobą infekcyjną skóry, której istotną przyczyną były niewłaściwe warunki utrzymania, niski poziom higieny i warunków sanitarnych³⁹. Schorzenie to dotyczyło zwierzęta najczęściej w okresie wiosennym i jesienno-zimowym, kiedy panująca aura – błoto, śnieg, chłód – nie były obojętne na rozwój choroby. Gruda występowała

38 Ibidem, s. 334.

39 *O leczeniu chorób koni, bydła, świń, owiec i psów. Wykład popularny dla użytku gospodarzy*, Wadowice 1871, s. 35–36; K. Langie, *Koń, jego budowa, wychów, okucie i najważniejsze choroby. Praktyczny podręcznik dla gospodarzy wiejskich, szkół rolniczych i wojskowych*, Kraków 1920, s. 45–46; E. Mueller, A. Woeckner, *Dermaphilus congolensis, patogen wywołujący grudę u koni*, „Weterynaria w Praktyce” 2009, nr 6, s. 68–69.

tylko w porze wilgotnej i chłodnej, pierwsze przypadki były odnotowywane w listopadzie, a następnie w grudniu. [...] W późniejszych miesiącach zimowych r. 1892 pojawiała się rzadziej i w większych odstępach czasu. Gruda występowała tak na przednich, jako też i tylnych kończynach

– pisał Kulczycki⁴⁰. Dostrzegał także pewne prawidłowości, jeżeli chodzi o postęp choroby. Jedną z nich były schorzenia współtowarzyszące, do których można zaliczyć grypę, infekcje bakteryjne. Zaostrzały one objawy choroby.

Typowe urazy i choroby koni tramwajowych Kulczycki zbiorczo określał mianem „okaleczeń zawodowych”, analogicznie do chorób zawodowych, jakich doznają robotnicy (pracownicy fizyczni) zatrudnieni w przemyśle ciężkim, kopalniach czy też fabrykach. Podzielił je na łagodne i ciężkie. Do pierwszej kategorii zaliczył różnego rodzaju otarcia powstałe np. wskutek źle dobranej uprzęży, odgniecenia, powierzchowne rany, stłuczenia różnych okolic ciała, rany powstałe wskutek strychowania, obrzęki. Urazy ciężkie powstawały najczęściej w skutek: najechania na konia przez inny wóz tramwajowy, ciężkich ran dartych, szarpanych okolic tylnych i grzbietowych części ciała czy złamań kręgosłupa pod ciężarem wozu. Często ich przyczyną była śliski bruk, gwałtowne hamowanie czy też różnego rodzaju kolizje drogowe. W dużej mierze kończyły się one śmiercią zwierzęcia. Średnio na rok notowano od 4 do 6 tego typu urazów. Kulczycki uwzględnił również tzw. „urazy epizodyczne” – np. oparzenia zwierzęcia wskutek pęknięcia beczki z żrącym płynem. Występowały one jednak bardzo rzadko i wiązały się raczej z sytuacjami losowymi, nieprzewidywalnymi.

Choroby chirurgiczne Kulczycki podzielił na dwie podstawowe kategorie: zawodowe, wynikające z ciężkiej pracy zwierzęcia, i okazjonalne, epizodyczne, pojawiające się sporadycznie. Najczęściej były to urazy ścięgien, więzadeł, przecięcia (desmotomia) więzadła dodatkowego, złamania kości rysikowej i kości kopytowej. Czasami prowadziły one do śmierci zwierzęcia. Natomiast odnotowano zdecydowanie mniej chorób wewnętrznych. Na przykład w 1904 r. Kulczycki zdiagnozował zaledwie cztery takie przypadki. Spośród chorób wewnętrznych pojawiały się schorzenia będące następstwem zakażeń bakteryjnych lub wirusowych (w tym grypy). Epidemia tej ostatniej przypadła na pierwszy rok urzędowania Kulczyckiego (1891–1892) jako lekarza weterynarii w Lwowskim Towarzystwie Tramwajowym. Grypa, inaczej influenza, oznacza „wpływ”, gdzie kontakty bezpośrednie mają duże znaczenie, a zatem siłą rzeczy wpływają na rozprzestrzenianie się wirusa, tak w obrębie jednej grupy (np. koni umieszczonych w stajni), jak i przyczyniają się do przenoszenia infekcji w inne miejsca⁴¹. Jedną z przyczyn rozprzestrzeniania się grypy, na co zwrócił uwagę Kulczycki, były warunki panujące w stajniach. W każdej znajdował się jeden szereg stanowisk, w taki sposób urządzony, że konie stały zwrócone do siebie głowami (łbami), a przez to podczas kaszlu zwierzęta wdychały cząstki zakaźne infekujące⁴². W 1891 r. zachorowania na grypę wśród koni tramwajowych przybrały groźny roz-

40 W. Kulczycki, *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za czas od 1 lipca 1891 do 1 stycznia 1892*, s. 270.

41 A. Kucharski, *Prawa epidemii. Skąd się epidemie biorą i czemu wygasają*, Warszawa 2020, s. 92–94.

42 W. Kulczycki, *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za czas od 1 lipca 1891 do 1 stycznia 1892*, s. 273; J. Kita, I. Markowska–Daniel, *Immunoprofilaktyka grypy koni*, „Życie Weterynaryjne” 2017, nr 7 (92), s. 490; A. Bujko, S. Baran, „Przegląd Weterynaryjny” jako forma konsolidacji polskiego środowiska

miar. Na 113 zwierząt zachorowało 64, co stanowiło 56,6% wszystkich koni pracujących w towarzystwie. Z powodu jedynie samej grypy zwierzęta nie pracowały przez 458 dni. Nie bez znaczenia był fakt, że w tym czasie epidemia choroby panowała na terenie całego Lwowa i okolic⁴³.

Inną ciężką chorobą układu oddechowego było zakaźne zapalenie płuc (tzw. „piersiówka”). Kulczycki w swoich sprawozdaniach nazywa ją „zarazą piersiową” (*Pleuropneumonia contagiosa equorum*). Najwięcej przypadków tego schorzenia zanotowano u koni tramwajowych w 1895 r. – 46, w 1902 r. – 25 i w 1905 r. – 38. Pojedyncze przypadki choroby występowały niemalże co rok. Natomiast w okresie jej największego nasilenia rozkład procentowy przypadków był następujący: w 1895 r. – 38,0%, 1902 r. – 17,7%, 1905 r. – 26,8%. Choroba przenosiła się poprzez układ pokarmowy. Okres inkubacji wynosił najczęściej od kilku dni do 2 miesięcy i rozpoczynał się wysoką temperaturą ciała utrzymującą się przez kilka dni (*febris continua*). Zwierzęciu towarzyszyły także takie objawy, jak: dreszcze, duszący kaszel, brak apetytu (w skrajnych przypadkach przewlekła anemia) i duszności. Drogą zakażenia choroby był układ pokarmowy⁴⁴. Spożywanie przez konie wody z tych samych poidel czy pokarmu z tego samego miejsca powodowało szybkie rozprzestrzenianie się schorzenia. W 1907 r. choroba weszła w stadium epidemiczne. Najpierw zaobserwowano ogniska epidemiczne tej choroby wśród koni wojskowych (w lwowskich koszarach), następnie w miejskich stajniach, w końcu również w stajniach prywatnych właścicieli⁴⁵. Do szybkiego rozprzestrzeniania się choroby przyczyniła się także infrastruktura stajenna, ciasna, przepelniona, źle lub w ogóle niewietrzona oraz brak zachowania podstawowych zasad higieny (głównie niski poziom utrzymania czystości). Generalnie na „zarazę piersiową” bardziej wrażliwsze były młode konie. Co prawda Kulczycki nie wskazywał w swoich opracowaniach (zestawieniach), w jakim wieku były konie tramwajowe, ale zaznaczył, że np. w 1895 r. zakupiono nowe zwierzęta w liczbie 14 sztuk, w 1902 r. – 16, w 1905 r. zaś w miejsce sprzedanych lub padłych zwierząt zakupiono 30 nowych koni. Najprawdopodobniej więc musiały to być zwierzęta stosunkowo młode. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że w 1895 r. ogólna liczba koni wynosiła 121, w 1902 r. – 141, natomiast w 1905 r. – 142 i była wówczas najwyższym stanem liczbowym koni, jakim dotychczas dysponowało towarzystwo tramwajowe we Lwowie. Kulczycki wskazywał jeszcze na korelacje między występowaniem „zarazy piersiowej” a porami roku, a zatem i warunkami atmosferycznymi. Choroba jego zdaniem nasilała się w miesiącach „zimnych” (najczęściej luty, marzec – częste opady, ochłodzenie, zimny wiatr etc.), a stopniowo wygaszała latem (najczęściej czerwiec, lipiec, sierpień), gdy przebieg choroby był łagodniejszy. Nie uchroniło to jednak zwierząt pociągowych od śmierci. W każdym razie można wskazać,

weterynaryjnego we Lwowie. Nie tylko o weterynarii, „Echa Przeszłości” 2019, nr 2, s. 235; M. Janeczek, A. Chrószcz, *Choroby zakaźne i ich zwalczanie*, [w:] *Historia weterynarii i deontologia*, s. 365.

43 W. Kulczycki, *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za czas od 1 lipca 1891 do 1 stycznia 1892*, s. 273; idem, *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za lata: 1897, 1898, 1899 i 1900*, s. 335.

44 Był to ówczesny pogląd głoszony przez Szpilmana, który na temat etiologii tej choroby, tak pisał: „Aitiologia tej choroby nie jest wyjaśniona. Dotychczas niewykryty specyficzny zarazek tej choroby znajduje się w wydzielinach i wydalinach, a mianowicie w wypływie z nosa, tudzież w kale i moczu: dostaje się do ustroju z zewnątrz z reguły z pokarmem i wodą”, J. Szpilman, *Zakaźne zapalenie płuc u koni (zaraza piersiowa)*, „Przegląd Weterynarski” 1911, nr 1, s. 4.

45 Idem, *Zakaźne zapalenie płuc u koni (zaraza piersiowa)*, „Przegląd Weterynarski” 1911, nr 1, s. 3.

że krzywa przebiegu epidemii „zarazy piersiowej” wśród koni przebiegała w następujący sposób: najczęściej przypadków ciężkich występowało w początku jej trwania, a w miarę jej wygaszania przebieg choroby był łżejszy. Wspomniane przez Kulczyckiego przypadki enzootii „zarazy piersiowej” skłaniały do wniosku *per analogiam*, że ciężkie początki choroby w miarę upływu czasu stawały się coraz bardziej łagodne i w przeważającej mierze ulegały wygaszeniu. W lwowskim towarzystwie tramwajowym choroba trwała średnio od 5 do 6 miesięcy. Obserwacji i diagnozy etiologicznej Kulczyckiego nie podzielał Józef Szpilman (lekarz weterynarii i mikrobiolog, w latach 1894–1897 dyrektor Szkoły Weterynarii we Lwowie, następnie rektor), który w referacie wygłoszonym podczas obrad X Międzynarodowego Kongresu Weterynaryjnego w Hadze w 1909 r. zaznaczył, że zarówno rasa, odżywianie i kondycja konia, jak również pora roku nie przesądzają o występowaniu „zarazy piersiowej” – „Konie dobrze odżywiane zapadają tak samo jak złej kondycji, a u koni tłustych bywa charakter choroby zwykle złośliwszy jak u koni chudych i źle odżywionych”⁴⁶. A zatem choroba mogła być wtórna w stosunku do jej pierwotnej przyczyny. Często występowała po przebytych przeziębieniu zwierzęcia czy też innych chorobach płuc i układu oddechowego.

Chorobą zakaźną, endemicznie występującą u koni były także żoły (*Adenitis equorum*) – ostre, zakaźne, a przy tym i zaraźliwe zapalenie dróg oddechowych i węzłów chłonnych wywołane przez paciorkowiec żółzowy (*Streptococcus equi subsp. equi*). Zazwyczaj obserwowano ją u koni młodszych, u starszych wówczas, gdy nie przebyły jej wcześniej. Okres inkubacji wynosił do 4 do 8 dni i objawiał się niezłym nosa, wysiękiem śluzowopropnym, następnie pojawieniem się wrzodów i obrzęku węzłów chłonnych żuchwowych, zmieniających się w ropień. Czasami zmiany anatomopatologiczne prowadziły do posocznicy (endotoksemia/sepsa). W interesującym nas przypadku choroba szerzyła się w stajniach, poprzez bezpośrednie kontakty zwierząt zdrowych z chorymi/zarażonymi. W wielu przypadkach źródłem zakażenia był wyciek z nosa chorych koni i kontakt *nose to nose*. Ciężka praca zwierząt powodująca ich osłabienie, nieodpowiednie warunki bytowania sprawiały, że zwierzęta były narażone na żoły niemal codziennie. Natomiast znaczne nasilenie tej choroby wystąpiło w 1898 r., kiedy zachorowało na nią w okresie wiosennym i zimowym 20 koni⁴⁷. Wszystkie były nowo zakupione, a zatem najprawdopodobniej już wówczas były zarażone.

W swoich sprawozdaniach Kulczycki wspominał także o incydentalnie występujących przypadkach wąglika. Pierwszy odnotował w 1894 r., drugi w 1903 r. Oba zakończyły się śmiercią zwierząt. Podobnie rzecz przedstawiała się w odniesieniu do zachorowań na tężec i wściekliznę. Na tężec zmarł tylko jeden koń – w 1903 r. Wścieklizną zakaziły się dwa – w 1900 i 1901 r. W obu przypadkach zwierzęta zostały pogryzione przez psa chorego na wściekliznę.

Znacznie częściej konie tramwajowe zapadały na choroby wewnątrznie niezakaźne. Szczególnie ważną grupę stanowiły te, które dotyczyły przewodu pokarmowego, wśród których katar (nieżyt) żołądka czy kolka stanowiły dosyć częstą przypadłość. W przypadku

46 Ibidem, s. 4–6.

47 W. Kulczycki, *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za lata: 1897, 1898, 1899 i 1900*, s. 328; M. Kalinowski, Z. Grądzki, Ł. Jarosz, *Immunoprofilaktyka chorób zakaźnych układu oddechowego koni – aktualny stan wiedzy*, „Medycyna Weterynaryjna” 2015, nr 2 (71), s. 80–81.

ostatniego schorzenia, jego pojedyncze przypadki występowały w każdym roku sprawozdawczym. Najwięcej zachorowań odnotowano w: 1896 r. – 9 (7,4%), 1897 r. – 8 (6,5%), 1898 r. – 6 (4,7%), 1891/2 r. – 5, 1899 – 5 (4,0%) i 1901 r. – 5 (3,2%). Za ważną przyczynę występowania choroby Kulczycki uważał nieprawidłowe żywienie zwierząt. Ponadto konie bardzo często zmagaly się z typowymi dolegliwościami będącymi efektem wykonywanej ciężkiej pracy (zmęczenie fizyczne, duże obciążenie etc.), jak: gorączka, ogólne osłabienie organizmu, zapalenie mięśni, choroby i urazy ścięgien, bóle reumatyczne. W przygotowanych zestawieniach dotyczących chorób wewnętrznych i chirurgicznych koni możemy także znaleźć informacje o chorobach układu nerwowego, jak kongestia mózgu⁴⁸, zapalenie mózgu. Najczęściej objawiały się one zaburzeniem chodu i koordynacji (czynności jednej lub kilku kończyn), nienaturalnym pochyleniem głowy, osłabieniem mięśni, często także stopniowym zanikiem mięśni. Co ciekawe, już od XIX w. chorobę tą lokalizowano głównie w Ameryce Łacińskiej, na Bliskim Wschodzie zapadały na nią osły i zebry, w Europie nie występowała już tak często. Niemniej Kulczycki zdiagnozował dwa takie przypadki także we Lwowie, w latach 1893–1894. Oba zakończyły się śmiercią zwierzęcia w ciągu kilku godzin. Trudno stwierdzić, czy konie zaraziły się wirusem (zarażenie pierwotniczymi pasożytami), czy może zatruty się toksynami bądź środkami chemicznymi.

Uwagi końcowe

Kulczycki należał bez wątpienia do czołowych przedstawicieli lwowskiej elity naukowej przełomu XIX i XX w. Niemalże trzydzieści lat kierował Katedrą (Zakładem) Anatomii Opisowej, Topograficznej, Histologii i Embriologii (po zmianie nazwy Zakładem Anatomii Porównawczej) w Akademii Weterynaryjnej we Lwowie. Jego ofiarna postawa podczas Wielkiej Wojny, jak i dorobek naukowy zostały docenione przez lwowską profesurę. Piastował bowiem urząd rektora, i prorektora Akademii Medycyny Weterynaryjnej, dla studentów zaś „był żywym symbolem ciągłości istnienia i działania Akademii, został jej studentem w zaledwie kilka dni po jej powstaniu, potem pracował w niej cały czas”⁴⁹. Spuściznę naukową Kulczyckiego nie łatwo poddać klasyfikacji. Wśród ponad sześćdziesięciu publikacji (prac zwartych, studiów i artykułów naukowych, omówień, recenzji etc.) znajdowały się te dotyczące anatomii ssaków, fizjologii, etiologii ptaków, psów, koni, parazytologii, jak również studia interdyscyplinarne z pogranicza etnografii i etnologii, z klimatologii i demografii krajów Orientu i Azji Środkowej itp. Jako lekarz medycyny weterynaryjnej zatrudniony w latach 1890–1905 w lwowskim Towarzystwie Tramwajowym prowadził oryginalne badania hipiatryczne nad zachorowalnością zwierząt lokomocyjnych – transportowych. Sporządzane przez niego sprawozdania (zestawienia) dotyczące chorób koni tramwajowych stanowią interesujący materiał badawczy zarówno dla historyków medycyny, jak i lekarzy weterynarii. Pozwalają one uchwycić zależności, korelacje między zachorowalnością koni tramwajowych a:

48 Kongestia mózgu – termin medyczny, którym dawniej określano gwałtowny, nadmierny napływ krwi do naczyń krwionośnych jakiegoś organu, zwłaszcza mózgu.

49 S.T. Sroka, *Nauki weterynaryjne we Lwowie*, s. 77.

1. wykonywaną przez zwierzęta lokomocyjne pracę (wymiarem – czasem i normami pracy);
2. „topografią” miejską (rozmieszczenie linii tramwajowych, ulic itd.), architekturą infrastruktury stajennej;
3. warunkami codziennego przetrzymywania zwierząt w stajniach, stanem i poziomem higieny, sposobami żywienia koni itp.

Należy jednak podkreślić, że poczynione przez Kulczyckiego obserwacje i zebrany przez niego interesujący materiał poglądowy na temat etiologii, przebiegu chorób, diagnostyki, wreszcie także objawów chorób i sposobów ich leczenia (w mniejszym zakresie nozologii, czyli klasyfikacji chorób) nie odzwierciedlał w sposób komplementarny problemów zdrowia i choroby wśród zwierząt lokomocyjnych. Sam Kulczycki zaznaczał, że niektóre zwierzęta kilkakrotnie zapadały na te same choroby i schorzenia bądź doznawały podobnych urazów, przez co liczba odnotowanych przypadków była zapewne większa niż dane, które znalazły się w zbiorczych zestawieniach. Zasadniczo Kulczycki dokonał klasyfikacji chorób na chirurgiczne i wewnętrzne. Przyczyną tych pierwszych w przeważającej mierze były trudne warunki i stosunkowo długi czas pracy koni (bez przerw), obciążenie (wozy z pasażerami), warunki atmosferyczne uzależnione od pór roku, a także specyficzna „topografia” miejska Lwowa z uwzględnieniem rozmieszczenia linii tramwajowych. W przypadku chorób wewnętrznych (zakaźnych i niezakaźnych) o zachorowalności decydowały najczęściej warunki panujące w stajniach, poziom higieny, warunki bytowe, a czasami czynniki chorobotwórcze, jak wirusy czy bakterie. Niemniej oprócz endogennego charakteru chorób, niektóre występowały jedynie epizodycznie.

Opracowane przez Kulczyckiego sprawozdania, ogłoszone drukiem, z jednej strony ilustrują stan zdrowotności koni transportowych, z drugiej zaś dostarczają informacji na temat opieki weterynaryjnej w przedsiębiorstwie lokomocyjno-transportowym „Società Triestina Tramway” (filia we Lwowie: „Tramway Lwowski”), w których pracowały zwierzęta pociągowe. Niewątpliwie dalsze, pogłębione studia komparatystyczne nad hipiątrią przełomu XIX i XX w. wydają się jak najbardziej zasadne, pozwalają bowiem rozpoznać problematykę zdrowia i choroby zwierząt wykorzystywanych do pracy w służbie człowiekowi.

Bibliografia

Źródła

- Bant A.J., *Włodzimierz Kulczycki, Wspomnienie pośmiertne*, „Przegląd Weterynaryjny” 1936, nr 5, s. 266.
- Egzamin dojrzałości w Kołomyi*, „Gazeta Narodowa” 26.07.1881, nr 168, s. 3.
- Gajewski S., *Pół wieku Towarzystwa Lekarzy Weterynaryjnych w Małopolsce 1886–1935*, „Przegląd Weterynaryjny” wyd. jubileuszowe 12.1936, s. 23–65.
- Ginsberg A., *Śp. Rektor prof. dr Włodzimierz Kulczycki*, „Przegląd Weterynaryjny” 1936, nr 5, s. 323.
- Jednokonne wozy tramwajowe*, „Miesięcznik galicyjskiego Towarzystwa Ochrony Zwierząt” 1886, nr 11, s. 175.
- Kadyi H., *Rozwój i działalność C. K. Szkoły Weterynaryi we Lwowie od jej założenia w r. 1881 aż do końca roku szkolnego 1893/4 z jedną tablicą*, Lwów 1895.

- Katalog wystawy kobierców mahometańskich, ceramiki azjatyckiej i europejskiej, urządzonych w Muzeum Narodowym w Krakowie*, Kraków 1934.
- Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*, t. 2, 1898/9–1909/10, red. W. Hahn, Lwów 1912.
- Królikowski S., *Spis przedmiotów wystawionych w oddziale weterynaryjnym Wystawy Przyrodniczo-Lekarskiej i Hygienicznej we Lwowie w r. 1907.*, „Przegląd Weterynarski” 1907, nr 8–9, s. 297–318.
- Królikowski S., *X Zjazd przyrodników i lekarzy polskich*, „Przegląd Weterynarski” 1907, nr 8–9, s. 287–297.
- Kulczycki W., *Accessorische Sehnen des musculus extensor digitorum communis beim Pferde und die morphologische Bedeutung derselben*, „Österreichische Zeitschrift für wissenschaftliche Veterinärkunde” 1889, t. 3, s. 1501–1509.
- Kulczycki W., *Afganistan i kraj Turkomański. Szkice etnograficzne*, Lwów 1885.
- Kulczycki W., *Anakonda*, „Ognisko Domowe. Czasopismo literackie, artystyczne, naukowe i społeczne” 1886, nr 64, s. 57–58.
- Kulczycki W., *Beiträge zur Kenntnis der orientalischen Gebetsteppiche, hauptsächlich aufgrund eigener Teppichsammlung*, Lamberg 1914.
- Kulczycki W., *Die Hautarterien des Hundes*, „Anatomischer Anzeiger” 1889, t. 6, s. 276–282.
- Kulczycki W., *Homologia kończyn przednich i tylnych*, „Przegląd Weterynarski” 1901, nr 1, s. 1–9, 1901, nr 2, s. 33–38, 1901, nr 3, s. 81–89, 1901, nr 4, s. 123–129.
- Kulczycki W., *Indjanie Wenezueli, Guyany i Brazylii. Szkice etnograficzne*, Lwów 1886.
- Kulczycki W., *Kobierce wschodnie XVII wieku w Muzeum Stauropigijnem we Lwowie*, Kraków 1910.
- Kulczycki W., *Ks. Zeller o darwinizmie*, „Kurier Lwowski” 10.12.1884, nr 343, s. 2.
- Kulczycki W., *Lwowska Akademia Medycyny Weterynaryjnej w czasie wojen od r. 1914–1920*, „Przegląd Weterynaryjny” 1932, nr 4, s. 155–168.
- Kulczycki W., *Lwowska Akademia Weterynarii w okresie inwazyi rosyjskiej*, „Przegląd Weterynarski” 1919, nr 1, s. 1–7 [edycja broszurowa: *Lwowska Akademia Weterynarii w okresie inwazyi rosyjskiej*, Lwów 1919].
- Kulczycki W., *Materjały do fauny skorupiaków krajowych (Asellidae)*, Lwów 1885.
- Kulczycki W., *Materjały do monografii skorupiaków liścionogich. Rodzina Branschipodidae*, Lwów 1885 [odbitka z „Kosmosu. Czasopisma Polskiego Towarzystwa Przyrodników imienia Kopernika”].
- Kulczycki W., *Mięśnie skórne u psa (z dwoma tablicami litogr.)*, „Przegląd Weterynarski” 1895, nr 2, s. 33–44.
- Kulczycki W., *Owady pasożytujące u ludzi i zwierząt domowych. Z 96 rysunkami na 6 tablicach i z 1 tabelą przeglądową*, Lwów 1892.
- Kulczycki W., *Pierwotniaki pasożytnicze i chorobotwórcze z 148 rycinami i 2 tabelami poglądowymi*, Lwów 1906 [powielany przedruk z „Przeglądu Weterynarskiego”].
- Kulczycki W., *Przyczynki do historii rozwoju zębów barkowego u ptaków*, „Kosmos” 1903, r. 18, s. 44–66.
- Kulczycki W., *Przypadek ectopia cordis u cielęcia*, „Polskie Archiwum Nauk Biologicznych i Lekarskich”, 1902, t. 1, z. 1, s. 237–240.
- Kulczycki W., *Ścięgnię dodatkowe mięśnia prostującego palec u konia i ich znaczenie morfologiczne (z 1 tablicą litografowaną)*, „Przegląd Weterynarski” 1889, nr 7, s. 169–178.

- Kulczycki W., *Tętnice skórne psa*, Lwów 1889 [przedruk z: „Przegląd Weterynarski” 1889, nr 5, s. 118–123].
- Kulczycki W., *Tierärzliche Hochschule in Lamberg während der zehntonatlichen russischen Invasion*, „Deutsche Tierärztliche Wochenschrift” 1915, t. 23, s. 289–290.
- Kulczycki W., *Worki powietrzne u ptaków pod względem autonomicznym i fizyologicznym*, „Przegląd Weterynaryjny” 1889, nr 6, s. 141–146, nr 8, s. 200–204, nr 9, s. 209–217, nr 10, 238–241.
- Kulczycki W., *Wrodzony utwór skórny kształtu kłamry wołu*, „Przegląd Weterynarski” 1900, nr 6, s. 181–184.
- Kulczycki W., *Wspomnienia z pierwszych lat lwowskiej uczelni weterynaryjnej*, „Przegląd Weterynaryjny” 1932, nr 6, s. 299.
- Kulczycki W., *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za czas od 1 lipca 1891 do 1 stycznia 1892*, „Przegląd Weterynarski” 1892, nr 11, s. 270–272.
- Kulczycki W., *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za rok 1893*, „Przegląd Weterynarski” 1894, nr 5, s. 138–139.
- Kulczycki W., *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za rok 1894*, „Przegląd Weterynarski” 1896, nr 3, s. 66–67.
- Kulczycki W., *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za rok 1895 i 1896*, „Przegląd Weterynarski” 1897, nr 3, s. 66–68.
- Kulczycki W., *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za lata: 1897, 1898, 1899 i 1900*, „Przegląd Weterynarski” 1901, nr 10, s. 325–335.
- Kulczycki W., *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za rok 1901 i 1902*, „Przegląd Weterynarski” 1904, nr 2, s. 46–49.
- Kulczycki W., *Wykaz statystyczny chorób u koni tramwajowych we Lwowie za rok 1903, 1904 i 1905*, „Przegląd Weterynarski” 1906, nr 8–9, s. 305–310.
- Kulczycki W., *Wymoczki (Infusoria) żyjące w żołądku przeżuwaczy*, „Przegląd Weterynarski” 1899, nr 7, s. 176–182, 1889, nr 8–9, s. 201–212.
- Kulczycki W., *Zur Entwicklungsgeschichte des Schultergürtels bei den Vögeln mit besonderer Berücksichtigung des Schlüsselbeines (Gallus, Columba, Anas)*, „Anatomischer Anzeiger” 1901, t. 19, s. 577–590.
- Kulczycki W., *Zur Entwicklungsgeschichte des Schüsselbeines und der Hautmuskulatur bei den Vogelkind im besonderen beim Kanarienvogel*, „Anatomischer Anzeiger” 1908, t. 32, s. 125–129.
- Langie K., *Koń, jego budowa, wychów, okucie i najważniejsze choroby. Praktyczny podręcznik dla gospodarzy wiejskich, szkół rolniczych i wojskowych*, Kraków 1920.
- Markowski Z., *Akademia Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie w dziesięcioleciu odrodzonego państwa 1918–1928*, „Przegląd Weterynaryjny” 1928, nr 11–12, s. 473–481.
- Nusbaum-Hilarowicz J., *Pamiętniki przyrodnika: autobiografia*, Lwów [1921].
- O leczeniu chorób koni, bydła, świń, opiec i psów. Wykład popularny dla użytku gospodarzy*, Wadowice 1871.
- Pięćdziesięciolecie Akademii Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie*, „Przegląd Weterynaryjny” 1932, nr 6, s. 295–296.
- Ponicki F., Szpilman J., *VIII Międzynarodowy Kongres Weterynarski w Peszcie*, „Przegląd Weterynaryjny” 1905, nr 8–9, s. 347.

- Porządek jazdy dla tramwaju, „Miesięcznik galicyjskiego Towarzystwa Ochrony Zwierząt” 1886, nr 6, s. 92–93.
- Romer E., 1875 – 1899. *Dwudziestopięciolecie Polskiego Towarzystwa Przyrodniczego imienia Kopernika*, „Kosmos” 1900, t. 25, s. 297.
- Rozmaitości, „Miesięcznik galicyjskiego Towarzystwa Ochrony Zwierząt” 1895 nr 2, s. 29–30.
- Runge S., *Włodzimierz Kulczycki (27 III 1862–10 V 1936)*, „Wiadomości Weterynaryjne” 1936, nr 15, s. 263–267.
- Seifman P., *Dzieje założenia Szkoły Weterynaryi we Lwowie*, Lwów 1886.
- Seifman P., *Dzieje założenia we Lwowie Szkoły Weterynaryi*, „Przegląd Weterynaryjny” 1886, nr 5, s. 102–105, 1886, nr 6, s. 122–125, 1886, nr 7, s. 149–151.
- Seifman P., *Zdanie sprawy o Szkole Weterynaryi we Lwowie za pięcioletni okres jej istnienia od roku szkolnego 1881/2 do 1885/6 włącznie z podaniem wiadomości dotyczących rokowań tego zakładu*, Lwów 1886.
- Sprawozdanie z Posiedzeń Naukowych w Sekcjach X Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich we Lwowie*, red. W. Sieradzki, Lwów 1908.
- Sprawy Galicyjskiego Towarzystwa Weterynaryjnego*, „Przegląd Weterynaryjny” 1889, nr 4, s. 93.
- Szpilman J., *Zakaźne zapalenie płuc u koni (zaraza piersiowa)*, „Przegląd Weterynaryjny” 1911, nr 1, s. 3–6.
- Śmierć wybitnego uczonego lwowskiego*, „Gazeta Lwowska” 13.05.1936, nr 109, s. 3.
- VIII Międzynarodowy Kongres Weterynaryjny w Budapeszcie*, „Przegląd Weterynaryjny” 1905, nr 11, s. 418–421.
- VIII Międzynarodowy Kongres Weterynaryjny w Budapeszcie*, „Przegląd Weterynaryjny” 1905, nr 12, s. 448–451.
- VIII Międzynarodowy Kongres Weterynaryjny*, „Przegląd Weterynaryjny” 1905, nr 5, s. 213.
- Wschód Mahometański. Wystawa kobierców i innych wyrobów przemysłu artystycznego ze zbiorów lwowskich, urządzona staraniem Tow. Przyjaciół Sztuk Pięknych i Muzeum Przemysłu Artystycznego*, Lwów 1928.
- Wyciąg z protokołu posiedzeń Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika we Lwowie. Posiedzenia dnia 10 lutego 1885 r.*, „Kosmos” 1885, t. 10, s. 100.
- X Zjazd przyrodników i lekarzy polskich we Lwowie w r. 1907*, „Przegląd Weterynaryjny” 1907, nr 2, s. 58–64.

Literatura przedmiotu

- Bartnik Ł., Czapnik M., *Historia komunikacji tramwajowej w Gdańsku 1864–2012*, Gdańsk 2008–2013.
- Bonusiak A., *Lwów w latach 1918–1939. Ludność – przestrzeń – samorząd*, Rzeszów 2000 (Galicja i jej dziedzictwo, t. 13).
- Brzęk G., *Benedykt Dybowski. Życie i dzieło*, Warszawa, Wrocław 1994.
- Brzęk G., *Materiały do historii zoologii w Polsce 1860–1918*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Seria B: Historia Nauk Biologicznych i Medycznych” 1970, z. 19, s. 13–80.
- Brzozowski S., *Nauki rolnicze*, [w:] *Zarys dziejów nauk przyrodniczych w Polsce*, red. B. Suchodolski, Z. Skubała-Tokarska, E. Rybka et al., Warszawa 1983, s. 481–564.

- Brzozowski S., *Warunki rozwoju nauki polskiej w kraju (1860–1918)*, [w:] *Życie naukowe w Polsce w drugiej połowie XIX i w XX wieku. Organizacje i instytucje*, red. B. Jacewski, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1987, s. 13–57.
- Bujko A., Baran S., „Przegląd Weterynaryjny” jako forma konsolidacji polskiego środowiska weterynaryjnego we Lwowie. Nie tylko o weterynarii, „Echa Przeszłości” 2019, nr 2, s. 233–247, DOI 10.31648/ep.5758.
- Chrószcz A., Janeczek M., *Weterynaria na ziemiach polskich*, [w:] *Historia weterynarii i deontologia*, red. M. Janeczek, A. Chrószcz, T. Ożóg, N. Pospieszny, Warszawa 2012, s. 263–271.
- Chrzanowska W., *Osiągnięcia i działalność naukowa Polskiej Uczelni Weterynaryjnej we Lwowie 1881–1939*, Wrocław 2002 (Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu Nr 434. Rozprawy 186).
- Dywan T., *Miejskie zakłady i obiekty infrastruktury technicznej Lwowa w latach 1858–1918*, Łódź 2022.
- Dywan T., *Transport publiczny we Lwowie w latach 1879–1914. O problematyce wdrażania nowoczesnej infrastruktury miejskiej w Galicji*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2021, t. 82, s. 69–104, DOI 10.12775/rds.2021.03.
- Dzikowski A., *Political and Scientific Support for the Establishment of the Veterinary School in Lwów*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja / Culture – Society – Education” 2020, nr 1 (17), s. 117–126, DOI 10.14746/kse.2020.17.5.
- Gamota A., *Historia lwowskiej uczelni i ocalenie jej zasobów historycznych*, [w:] *Dawna medycyna i weterynaria. Pacjent*, red. M.Z. Felsmann, J. Szarek, M. Felsmann, Chełmno 2011, s. 449–454.
- Grin-Piszczek E., *Włodzimierz Kulczycki – uczonec, weterynarz, kolekcjoner*, „Nasz Przemysł” 2018, nr 6, s. 41.
- Gryglewski R.W., *Ludwik Karol Teichmann jako preparator*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2014, t. 59, z. 3, s. 37–66.
- Historia weterynarii i deontologia*, red. M. Janeczek, A. Chrószcz, T. Ożóg, N. Pospieszny, Warszawa 2012.
- Janeczek M., Chrószcz A., *Choroby zakaźne i ich zwalczanie*, [w:] *Historia weterynarii i deontologia*, red. M. Janeczek, A. Chrószcz, T. Ożóg, N. Pospieszny, Warszawa 2012, s. 365–373.
- Janicka I., *Wileński tabor konny w XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Jaki koń jest, nie każdy widzi. Koń w polskiej kulturze miejskiej i wybranych tekstach piśmienniczych od antyku do współczesności*, red. A. Łysiak-Łątkowska, M. Lisiewicz, Gdańsk 2017, s. 52–66.
- Judek J., *Historia szkolnictwa weterynaryjnego w Polsce do 1939 r.*, „Życie Weterynaryjne” 2021, nr 5, s. 359–362.
- Kalinowski M., Grądzki Z., Jarosz Ł., *Immunoprofilaktyka chorób zakaźnych układu oddechowego koni – aktualny stan wiedzy*, „Medycyna Weterynaryjna” 2015, nr 2 (71), s. 80–81.
- Kita J., Markowska-Daniel I., *Immunoprofilaktyka grypy koni*, „Życie Weterynaryjne” 2017, nr 7 (92), s. 489–492.
- Kluczevska-Wójcik A., *Orientalisme versus orientalité. La nouvelle appréciation des arts l’Islam en Pologne au début du XXe siècle*, [w:] *À l’orientale: Collecting, Displaying and Appropriating Islamic Art and Architecture in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, red. F. Giese, M. Volait, A.V. Braga, Boston 2020, s. 48–61, DOI 10.1163/9789004412644_007.

- Kosiek Z., *Kulczycki Włodzimierz – Sas (1862–1936)*, PSB w. 16, s. 136–137.
- Kucharski A., *Prawa epidemii. Skąd się epidemie biorą i czemu wygasają*, Warszawa 2020.
- Latos T., *Tramwaj konny w Krakowie (1882–1901)*, [w:] *Społeczeństwo, kultura, inteligencja. Studia historyczne ofiarowane Profesor Irenie Homoli-Skąpskiej*, red. E. Orman, G. Nieć, Kraków, Warszawa 2009 (Regiony, Historia, Kultura, t. 6), s. 267–280.
- Lesicz P., *Tramwaje konne w Wilnie. Od pomysłu do realizacji*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2018, nr 4, s. 487–501.
- Lubryczyński Ł., Gańko K.W., *Dorożkarstwo warszawskie w XIX wieku*, Warszawa 2016.
- Millak K., *Słownik polskich lekarzy weterynaryjnych biograficzno-bibliograficzny 1394–1918*, Lublin, Warszawa 1960–1963.
- Mueller E., Woeckner A., *Dermatophilus congolensis, patogen wywołujący grudę u koni*, „Weterynaria w Praktyce” 2009, nr 6, s. 68–69.
- Perenc A., *Historia lecznictwa zwierząt w Polsce*, Wrocław 1958.
- Piotrowicz-Kulczycka A., *Dzieje kolekcji dywanów wschodnich Włodzimierza i Jerzego Kulczyckich*, „Ziemia” 1979, nr 3, s. 164–173.
- Piotrowicz-Kulczycka A., *Dzieje kolekcji kobierców wschodnich Włodzimierza i Jerzego Kulczyckich*, [w:] *Kobierce i tkaniny wschodnie kolekcji Kulczyckich. Katalog*, red. M. Podłodowska-Redlewska, Kraków 2006, s. 9–14.
- Polańska H., *Konie w ruchu miejskim Warszawy w XIX i XX wieku (do 1945 r.)*, [w:] *Jaki koń jest, nie każdy widzi. Koń w polskiej kulturze miejskiej i wybranych tekstach piśmienniczych od antyku do współczesności*, red. A. Łysiak-Łątkowska, M. Lisiewicz, Gdańsk 2017, s. 23–39.
- Stegner T., *„Na owsianym napędzie”. Z dziejów tramwajów konnych na ziemiach polskich*, [w:] *Jaki koń jest, nie każdy widzi. Koń w polskiej kulturze miejskiej i wybranych tekstach piśmienniczych od antyku do współczesności*, red. A. Łysiak-Łątkowska, M. Lisiewicz, Gdańsk 2017, s. 40–51.
- Polańska H., *Początki komunikacji miejskiej w Warszawie. Tramwaje konne 1866–1908*, Warszawa 2016.
- Rechtowicz M., Szajner J., *Początki tramwajów lwowskich (1880–1896)*, [w:] *Archeologia przemysłowa w Polsce*, t. 4, red. S. Januszewski, Wrocław 2013, s. 85–114.
- Rechtowicz M., *Tramwaje lwowskie 1880–1944*, Łódź 2020.
- Redzik A., Duda R., Mudryj M. et al., *Academia Militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, red. wstęp i zakończenie A. Rudnik, Kraków 2015, s. 743–758.
- Redzik A., *Szkic z dziejów szkolnictwa wyższego we Lwowie*, „Niepodległość i Pamięć” 2006, nr 24, s. 93–109.
- Rogalski T., *Prace największego polskiego anatoma na tle dawniejszych i współczesnych mu osiągnięć w zakresie wiedzy morfologicznej*, „Archiwum Historii Medycyny” 1957, t. 20, z. 1–2, s. 45–126.
- Sielicki T., *Nowatorstwo czy false start? Pierwsze omnibusy konne we Wrocławiu*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 2020, nr 2, s. 5–33.
- Sielicki T., *Wrocławskie tramwaje konne*, Łódź 2017.
- Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2, cz. 1, *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, red. B. Sordyłowa, Wrocław 1990.

- Sokołowska-Pituchowa J., *Niektóre metody badań anatomicznych Teichmanna*, „Folia Morphologica” 1969, t. 28, z. 2, s. 363–370.
- Sroka S.T., *Nauki weterynaryjne we Lwowie do roku 1945*, Rzeszów 1999.
- Staśkiewicz G., *Szkolnictwo weterynaryjne*, [w:] *Zarys historii polskiej weterynarii z podstawami deontologii*, red. S. Tarczyński, Warszawa 1990, s. 98–145.
- Szczech B., *Z dziejów komunikacji tramwajowej i autobusowej na Górnym Śląsku do połowy XX wieku*, Katowice 2013.
- Śliwa J., *Egipskie piramidy w polskim krajobrazie. Grobowiec rodziny Kulczyckich w Międzybrodziu koło Sanoka*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” 2007, t. 52, s. 499–503.
- Wachholz L., *Ludwik Teichmann. Szkic biograficzno-historyczny*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 1930, t. 10, z. 1, s. 34–62.
- Walczak D., *Warszawskie tramwaje konne 1866–1908*, Warszawa 2016.
- Wojcieszak J., *Rozwój komunikacji tramwajowej w Polsce*, „TTS. Technika Transportu Szynowego” 2013, nr 7–8, s. 8–34.
- Wróblewski Z., Gamota A., *Lwowski koń tramwajowy jako pacjent*, [w:] *Dawna medycyna i weterynaria. Pacjent*, red. M.Z. Felsmann, J. Szarek, M. Felsmann, Chełmno 2011, s. 367–376.
- Wróblewski Z., Gamota A., Vyniarska A., Górski T., *140. Rocznica otwarcia szkoły weterynaryjnej we Lwowie*, „Życie Weterynaryjne” 2021, nr 11, s. 782–789.

dr hab. **Urszula Kozłowska**, prof. US, socjolog, historyk, psycholog, zatrudniona w Instytucie Socjologii US, członek Pracowni Socjologii Zdrowia i Zachowań Prozdrowotnych (w Instytucie Socjologii US), Zespołu Badawczego Historii Idei i Ruchów Politycznych (w Instytucie Historycznym US) oraz Zespołu Badawczego Biografistyki Historycznej (w Instytucie Historycznym US). Zainteresowania naukowe: historia społeczna, socjologia zdrowia i medycyny (choroby, gerontologia, służba zdrowia), biografistyka, seksuologia.

e-mail: urszula.kozłowska@usz.edu.pl

prof. dr hab. **Tomasz Sikorski**, historyk, politolog, kierownik Zespołu Badawczego Historii Idei i Ruchów Politycznych Instytutu Historycznego Uniwersytetu Szczecińskiego, członek Zespołu Badawczego Biografistyki Historycznej (w Instytucie Historycznym US) oraz Pracowni Socjologii Zdrowia i Zachowań Prozdrowotnych (w Instytucie Socjologii US). Zainteresowania naukowe: historia idei, biografistyka, historia społeczna, historia medycyny (zdrowie i choroba w XIX–XX w.; środowiska lekarskie).

e-mail: tomasz.sikorski@usz.edu.pl

Data zgłoszenia artykułu: 16 kwietnia 2023

Data przyjęcia do druku: 15 lipca 2023